

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ZÜMRÜD KAZIM QIZI HEYDƏROVA

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ
ƏDƏBİYYATININ DİLİ VƏ ÜSLUBU**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fazil Zaməddin oğlu Əhmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Pedaqoji Universiteti**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “_07_” _06_____ 2016-cı il tarixdə saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev uşaqları xalqın gələcəyi kimi dəyərləndirmiş, xalqın ədəbiyyatının, incəsənətinin, ümumən mədəniyyətinin inkişafına daim önəm vermiş, ölkədə uşaq ədəbiyyatına da xüsusi qayğı göstərilməsini tövsiyə etmişdir.¹ Uşaqlara olan belə diqqət tələb edir ki, qloballaşma şəraitində xalqımızın zəngin ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatı, milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas atributu kimi qorunsun və inkişaf etdirilsin. Bunun üçün “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi köklərini, mənşeyini araşdırmaq, ilk çağlardan onun hansı keyfiyyətlərinin sonrakı inkişafına necə təsir etdiyini, bu ədəbiyyatın söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə (qoluna) çevrilməsində tarixi-ictimai hadisələrin təsirini müəyyən etmək, beləliklə, uşaq ədəbiyyatının yolunu işıqlandırmaq və onun həqiqi qiymətini vermək başlıca vəzifədir”².

Azərbaycan ədəbi dili tarixində, hər zaman olduğu kimi, bədii üslub XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının müstəqil bir qol kimi inkişaf edib formalaşmasında mükəmməl bir zəmin oldu.

Uşaqların bədii-estetik zövqünün formalaşması və tərbiyəsi məsələsi bu gün olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də ziyalılarımızı düşündürən əsas məsələlərdən olmuşdur. Dövrün qabaqcıl ziyalıları gələcək nəslin savadlanması üçün onların dil inkişafına, nitq mədəniyyətinə xüsusi qayğı ilə yanaşmışlar. “Yeniliyə can atan mütərəqqi fikirli ziyalılar vətənin gələcəyini xalqın maariflənməsində görür, bunun ilk addımlarını yeni tipli məktəblərin yaranması və dərsləklərin yazılması, uşaq və yeniyetmələr üçün milli leksikonlu əsərlər, nağıllar, hekayələr, şeirlər və s. yazmaq vasitəsilə həyata keçirirdilər”³.

XX əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında müxtəlif tədqiqatlar olsa da⁴, dissertasiyada ilk dəfə

---

¹ H.Əliyev. 2002-ci ildə uşaqlarla “Yeni il” şənliklərindəki çıxışından.

² Xəlil Z. Uşaq ədəbiyyatının ümumi məsələləri. Seçilmiş əsərləri VI c. Bakı, 2008, s. 37.

³ Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. “Maarif”, Bakı, 1977, s. 36-40.

⁴ Axundov A. “Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə dil məsələsi”. “Azərbaycan gəncləri”, 1955, 10 iyul; Rüstəmov R. “Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin dili haqqında bəzi qeydlər”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1952, № 4; Məmmədova V. Abbas Səhhətin uşaq şeirlərinin dili və üslub xüsusiyyətləri.

monoqrafik və kompleks şəkildə ümumilikdə uşaq ədəbiyyatı məsələləri tədqiq edilmiş, onun inkişaf qanunauyğunluqları sistemli araşdırılmışdır. Dissertasiya işinin aktuallığını da bunlar təşkil edir.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlayan uşaq ədəbiyyatı milli koloriti, demokratik ifadə tərz, zəngin folklor əsası ilə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir, dövrün ədəbiyyatında yeni “janr” kimi formalaşır. Bu səbəbdən də həmin dövrün uşaq ədəbiyyatı XX əsrin ədəbi-bədii dilinin tərkib hissəsi olaraq, həm zamanın uşaq təfəkkürünün və uşaq psixologiyasının bədii təzahürü kimi, həm də ədəbi dili milli zəmində zənginləşdirən mənbə kimi xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının milli köklərini aşkara çıxarmaq, uşaq ədəbiyyatının tipoloji qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək, bu ədəbiyyatın janrlarının inkişaf edib zənginləşməsi yollarını izləmək və bu prosesi linqvistik tədqiq etməkdir.

Tədqiqat zamanı konkret olaraq aşağıdakı məsələlərin elmi təhlili məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- Tarixən Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı üçün də əsas zəmin olmasını və uşaq ədəbiyyatının bədii üslubun əsasında təşəkkül tapmasını əsaslandırmaq;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının inkişafında və formalaşmasında Azərbaycan xalq dili vahidlərinin milli və xalq faktor kimi mövqeyini işıqlandırmaq;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının leksik-qrammatik sisteminin linqvistik təhlilini vermək, ümumən dövrün uşaq ədəbiyyatı dilinin lüğət tərkibini müəyyən etmək;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının leksik sisteminə milli mənşəli təbəqənin üstünlüyünü müəyyən etməklə yanaşı, alınma sözlərin də mövqeyinə aydınlıq gətirmək, onların işlənmə tezliyinin ənənə xətt üzrə inkişafına diqqət yönəltmək;

Fil.elm.nam.dis. 1972; Mərdanov V. Azərbaycan sovet uşaq poeziyasının leksik-üslubi xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. dis. 1973; Худиев Н. Язык прозы Абдулла Шайка (лексика и фразеология), АКД. Баку. 1978; Adilov M. Mərdanov V. “Uşaq və şeir”. Bakı. “Maarif”, 1983; Sadıqova S. “Dəbistan” uşaq jurnalının dili. Fil. elm. nam. dis. 1997; Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının lüğət tərkibində ayrı-ayrı tematik söz qruplarını, uşaq psixologiyasına mərhəm sözləri müəyyən etmək, habelə uşaq ədəbiyyatında leksik-semantik söz qruplarının semantik-üslubi təhlilini vermək;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində uşaq nitqi üçün mərhəm frazeoloji vahidləri müəyyən etmək, onların üslubi və qrammatik özəlliklərinin linqvistik təhlilini vermək;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının qrammatik mənzərəsini təsvir və təhlil etmək, onların morfoloji və sintaktik özəlliklərini müəyyən etməklə, onların üslubi məqamlarını da işıqlandırmaq;

- XX əsrin əvvəllərində uşaq nağıllarının poetik formullarının, qəliblərin təsviri və linqvistik-poetik səciyyəsinin təhlilini vermək.

Tədqiqatın obyektini XX əsrin əvvəllərində yazılmış Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının poeziya və nəsr nümunələrinin dil materialını təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış uşaq ədəbiyyatının linqvistik, leksik, qrammatik, poetik araşdırılmasından əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubunun müstəqil bir qolu kimi təşəkkül tapması əsaslandırılmışdır. Araşdırmanın elmi yeniliyi dövrün uşaq ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarının kompleks şəkildə monoqrafik tədqiqata cəlb edilməsidir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat diaxron aspektdə təsviri və müqayisəli metodlar əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı Rəşid bəy Əfəndiyevin “Bəsirətül-Ətfal” (Bakı, 1901), “Uşaq bağçası” (Tiflis. 1912, “Kultura” tipografyası), F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” (Bakı, 1912, 1967), M.Ə.Sabirin “Hophopnamə” toplusunda (Bakı, 1965, III c.), A.Səhhət. Əsərləri (Bakı, 1975, I c.), A.Şaiqin (Talibzadə) “Uşaq gözlüyü” (1911), “Gülzar” (Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1912), A.Şaiqin “Əsərləri” (III c. Bakı, 1972), “Seçilmiş əsərləri” (Bakı, 1955) Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası (Bakı, “Elm”, 1998). S.S.Axundovun “Seçilmiş hekayələr”i (Bakı, Maarif”, 1976), “Qorxulu nağıllar” (Bakı, “Maarif”, 1977) kitablarında çap olunmuş uşaqlar üçün yazılmış şeir və nəsr nümunələrindən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəalarından Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müxtəlif məsələlərinin araşdırılmasında, folklor dili məsələlərinin, tərcümə problemlərinin, habelə təcrübi olaraq ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi, ali məktəblərin filologiya üzrə ibtidai təhsil fakültələrində, uşaq ədəbiyyatından ixtisas kurslarında, uşaq ədəbiyyatının dili və üslubu üzrə mütəxəssislərin – aspirant və magistrlərin elmi işlərində bir elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. XX əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu üzərində inkişaf edərək məhz bu dövrdə formalaşmış mükəmməl ədəbiyyatın bir qoludur.

2. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının əsas mənbəyi xalq dili, şifahi xalq yaradıcılığı janrları, xalqın gündəlik məişət dilidir.

3. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili xalq əsası, milli ruhu ilə xalqın şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrinə əsaslanan və bu zəmin üzərində inkişaf edərək təşəkkül tapmış bir ədəbi dil nümunəsidir.

4. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı dilinin ən gözəl nümunələrini dövrün qabaqcıl yazıçıları S.S. Axundov, A. Şaiq, A. Səhhət, M.Ə. Sabir, habelə qabaqcıl ziyalı-pedaqoqlar – F.Köçəri, S.Qənizadə, R.Əfəndiyev və b. yaratmışlar.

5. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili uşaq təfəkkürünə və uşaq psixologiyasına yaxın, onun düşüncə səviyyəsinə, psixoloji durumuna uyğun olaraq sadə, aydın, tam anlaşılıq bir üslubda formalaşmışdır.

6. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının yaranıb formalaşmasında əsas mənbə sadə və milli xalq dili olduğundan ərəb və fars dili bir qida mənbəyi kimi zəif və passiv vəziyyətdədir.

7. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili leksik mənzərəsi, qrammatik quruluşu etibarilə xalq dilinin leksik və qrammatik quruluşuna maksimum uyğunlaşdırılmış səviyyədədir.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbədə və institutun elmi seminarında müzakirə edilərək müdafiyyə məsləhət görülmüşdür. Mövzu ilə əlaqədar müəllifin respublika elmi nəzəri-nəşrlərində, habelə xaricdə məqalə və tezisləri çap olunmuş, respublika əhəmiyyətli elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi mənbələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın metodları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, habelə aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

“Giriş” də XX əsrin əvvəllərində ölkədə gedən ictimai-siyasi hadisələrin nəticəsi kimi yaranmış demokratik durum və bu vəziyyətdən irəli gələrək xalqın gələcəyinin təminatçısı olan gənclərin uşaq çağlarından vətənpərvər yetişmələrini təmin edən əsərlərin, jurnalların, dərs vəsaitlərinin yazılması zərurəti haqqında əhatəli məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının leksik-semantik tədqiqi. Leksik təhlil”** adlanan birinci fəslə 4 yarım bölmədən ibarətdir.

I fəslin ilk yarım bölməsi “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində söz yaradıcılığı”na həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, söz yaradıcılığının əsas vahidi olan sözdüzəldici şəkilçilər XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində də bu funksiyanı yerinə yetirərək öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Həmin dövrdə uşaq ədəbiyyatının dilində işlənən düzəltmə sözlər qrammatik baxımdan əsasən iki yolla yaranmışdır:

1. Morfoloji yolla (müvafiq şəkilçilər vasitəsilə) düzələn sözlər; 2. Sintaktik yolla (ən azından iki sözün müxtəlif üsullarla birləşməsindən) düzələn mürəkkəb sözlər.

Morfoloji yolla düzələn sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Ad düzəldən şəkilçilər:

-lıq⁴ *yaxşılıq, tənbellik¹ və s.*

-çı⁴ şəkilçisi ilə düzələn sözlər: Bu şəkilçilər peşə, sənət bildirən sözlər yaratmağa xidmət edir: *südçü, dilənçi və s.*

---

¹ Qeyd. Nümunələr tədqiqatın mənbəyi hissəsində göstərilən əsərlərdən verilir.

XX əsrin əvvəllərində öz məhsuldarlığı ilə seçilən -lı⁴ şəkilçisi (*hiddətli, acıqlı*); bəzən konkret isimlərə artırılaraq antroponimlərin – qadın şəxs adının yaranmasında da müşahidə edilir. Məs.: *Ballı (xala)*.

Uşaq ədəbiyyatının səciyyəvi özəlliklərindən biri də xalq dilində, eləcə də ədəbi dildə emosional-ekspressiv məzmunlu sözlərin işlənməsidir. Azərbaycan dilində belə sözlər c, ç samitlərinin iştirakı ilə düzəlmiş şəkilçilər vasitəsilə yaranır: -ca², -cak²; -cığaz, -ciyəz; -cıq, -cik şəkilçiləri emosional-ekspressiv mənaları – əzizləmə, kiçiltmə və qüvvətləndirici emosional mənaları aşılayır¹. *Qaraca (qız), kitabça, qarğacıq, pişikciyəz və s.*

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində ad düzəldən şəkilçilərdən yetərinə istifadə edilmiş və bunlar uşaq təfəkkürünün zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Feil düzəldən şəkilçilər.

-la² *qucaqlamaq, təmizləmək*. -lan², -laş², *qalaqlanmaq, uzaqlaşmaq*, -al, -əl, -l: *kökəlmək, qaralmaq*.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində *sintaktik yolla* düzələn mürəkkəb sözləri aşağıdakı qruplar üzrə bölmək olar.

1. Məzmun və formasına görə bir-birindən tamamilə fərqli olan sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: bunlar əsasən xüsusi adlarda-antroponimlərdə və zoonimlərdə özünü göstərir: *Hüseynqulu, Əmiraslan*, habelə at adı *Ceyranbasan*, tülkü adı *Şələquyruq* və s.; 2. Eyni köklü sözlərin -a, -bə ünsürü vasitəsilə birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: *rəngbərəng, hopahop* və s.; 3. Eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb söz: *yavaş-yavaş, mələşə-mələşə* və s.; 4. Yaxın mənəli sözlərin təkrarından yaranmış mürəkkəb sözlər: *Bişmiş-düşmiş* (xörək), *gen-bol*.

I fəslin ikinci yarımbölməsi “Sözlərin tematik qruplar üzrə bölgüsü və onların linqvistik təhlili” adlanır. Burada ümumişlək leksika, canlı danışq dili leksikası, arxaik leksika, onomastik vahidlər, habelə alınma sözlər əhatə edilir.

Ümumişlək leksika. XX əsrin əvvəllərində yaranan uşaq ədəbiyyatının leksikası milliliyi ilə diqqəti çəkir². Dissertasiyanın “Ümumişlək leksika” bölməsində təbiət hadisələri və bitki adları,

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. “Maarif”, Bakı, 1982, s. 75.

² Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II c. Bakı, “Maarif”, 1987, s. 114.

heyvan və quş adları, məktəb və dərs ləvazimatları, yemək və geyim adları, silah adları və s. ətraflı tədqiq olunur.

Canlı danışıq dili leksikası. Danışıq dili sözləri yazıçı dilini rəvnəqləndirən sözlər və ifadələr olmaqla, onun milli səciyyəsinə, milli əlvanlığını artırır¹. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, dövrün uşaq əsərlərinin dilində də xalq danışıq ifadələri, hətta loru kəlmələr, dialekt sözləri məqsədli şəkildə uşaq dili və nitqi səviyyəsində işlədilir.

Arxaik leksika. Dissertasiyada XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində işlənən arxaizmlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmləşmiş sözlər:

a) Adlardan ibarət arxaizmlər: *ağı-zəhər*, *al-hiyə*, *yağı-düşmən*; *ün-səs*; *tütün-tüstü* və s. kimi sözlər müasir Azərbaycan dilində passivləşsə də, tarixi lüğətlərdə² qeydə alınmış, bəzi dialektlərdə³ də müşahidə olunur. b) Feillərdən ibarət arxaizmlər: *arınmaq-təmizlənmək*, *qonmaq-oturmaq* (yerləşmək, məskunlaşmaq); *darılmaq-incimək* (narahat olmaq); *yürmək/yürünmək* (tez-tez gəzmək, getmək); *uzaşmaq-getmək*, (uzaqlaşmaq). *Düşdülər yola*, *tez uzaşdılar* (AKUƏA 23).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində rast gəlinən müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş türk mənşəli sözlərin əksəriyyəti “Kİtəbi-Dədə Qorqud” dastanının, Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli və başqalarının dilində, bir sıra türkdilli mənbələrdə geniş şəkildə işlənmiş, habelə dialekt və şivələrdə də öz əksini tapmışdır.

Onomastik vahidlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində antroponimlər: *Fatma*, *Gülpəri*, *dəllək usta Salman* və s.; toponimlər: *Şirvan*, *Seyidli*, *Qarasu* və s.; oronimlər: *Soltan dağı* və s.; hidronimlər: *Ceyran gölü* və s.; zoonimlər: *Şələquyruq (tülkü)*, *Məstan (xoruz)*, *Qara köpək*, *Mərmər (pişik)*, *Ceyranbasan (at adı)* və s. kimi onomastik vahidlərin zəngin, çeşidli növləri müşahidə edilir.

---

¹ Bağırov Q. Azərbaycan dili nəsrində danışıq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı, APİ nəşri, 1987, s. 41.

² Kaşqarlı M. “Divanü lüğət-it-türk”. Tərcüməsi, çevirən B.Atalay. Ankara. 1939. I c. 1940, II c. 1941, III c. Древнетюркский словарь. Л. «Наука» 1969 Будагов З.Л. Сравнительный словарь тюркских татарских наречий. СПб, т. I, 1869, т. II, 1871. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ın leksikası. Bakı, “Elm”, 1970.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 1967.

Alınma sözlər. Dissertasiyada XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində işlənən alınma sözlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. Ərəb və fars mənşəli alınmalar: Uşaq ədəbiyyatının dilində *əxtər (f)* – (*ulduz*); *madər (f)* – (*ana*); *tifil(ə) nalan (f)* – (*ağlayan uşaq*) və s. kimi çətin anlaşılan sözlərə də təsadüf olunur¹ ki, bunların da ana dilində tərcüməsinin verilməsi yazıçıların, pedaqoqların uşaqları maarifləndirmək məqsədləri ilə bağlı olmuşdur². Bəzi alınma sözlər bu gün arxaik sayılsa da, əsrin əvvəlləri üçün işlək hesab olunurdu. S.S.Axundovun “Qorxulu nağılları”nda işlətdiyi *nam, isim* (ad), *sinni* (qoca), *əqdəm* (əvvəl) kimi sözlər o dövrün kiçik oxucuları üçün o qədər də anlaşılmaz deyildi: uşaqlar bu tip alınmaları məişətdə öz analarının, nənələrinin dilindən eşidirdilər.

2. Osmanlı türkcəsindən alınmalar. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində türkiizmlərə təsadüf olunur. Məsələn, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Ə.Sabirin əsərlərində *yavru* (uşaq, bala), *cocuq* (uşaq), *kəndi* (özü), *şimdi* (indi) kimi türk-osmanlı sözləri özünü göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar daha çox üslubi səciyyə daşdığı üçün ədəbi dildə mükəmməl bir sistem təşkil etmirdi. Bunun nəticəsində belə alınmalar ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində fəallığını itirmiş, onların əhatə dairəsi daralmışdır.

F.Köçərli vaxtilə A.Şaiqə yazdığı məktubunda belə sözlərə qarşı çıxaraq yazırdı ki, “Allah bizə verən dili əlimizdən almağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Siz isə “*ana*” sözünü “*annə*”yə, “*uşaq*” sözünü “*cocuğa*”, “*bala*” sözünü “*yavruya*” çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “*ana*” “*annə*”dən pisdir?”³.

3. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlər. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində rus dilindən keçən sözlər öz xarakterinə görə müxtəlifdir. Dissertasiyada bunlar müvafiq qruplar üzrə tədqiq edilir: 1)məişətdə işlənən sözlər (*şkof, stol, stul, padnos*); 2)təhsil, məktəblə əlaqədar sözlər (*şkola, skamyə, pansion, karandaş*), 3)minik vasitələri ilə əlaqədar sözlər (*stansiya, vağzal, vaqon, lodka*), 4)hərbi sahə və idarəçiliklə əlaqədar sözlər (*naçalnik, jandarm, soldat, kapitan, matros*). Dissertasiyada uşaq

¹ Sadıqova S. Dəbistan uşaq jurnalının dili. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1998, s.81.

² Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif. 1977, s. 13-14.

³ F.Köçərli. A.Şaiqə məktubları. A.Şaiq. Əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1978, V c. s. 414-415.

ədəbiyyatının dilində işlənən rus sözlərinin xalqın tələffüz etdiyi şəkildə, uşaqların gündəlik həyatda eşitdikləri şəkildə verilməsi göz önünə gətirilir: *işkaf-şkaf, urus-rus, uşqul-uşkola-škola (məktəb)*.

I fəslin “Semantik söz qrupları” adlanan üçüncü yarım-bölməsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində əksini tapan omonim, sinonim və antonim kimi leksik kateqoriyalar və onların üslubi imkanları zəngin dil faktları əsasında təhlil edilir.

Dissertasiyanın I fəslinin dördüncü yarım-bölməsində “XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində frazeoloji vahidlərin linqvistik təhlili” verilir. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində, xüsusən də mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülən əsərlərdə – nağıl-hekayələrdə frazeoloji vahidlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusən A.Şaiq uşaq əsərlərində xalqın gündəlik həyatında tez-tez işlənən frazeoloji vahidlərə üstünlük verir. Onun “*Tülkü həccə gedir*” mənzum alleqorik nağılı bu cəhətdən səciyyəvidir: *Tülkü qocalmış idi, Şikardan qalmış idi. Ov keçmirdi əlinə, Ət dəymirdi dilinə. Həftələrlə qalıb ac, Dolanırdı yalavac* (AŞƏ 104). Bu parçada işlənmiş *əlinə ov keçməmək, dilinə ət dəyməmək* kimi frazeoloji vahidlər xalq danışığı dilindən alınmışdır. Mənzum nağılın adı – “*Tülkü həccə gedir*”, “*tülkü lələ*” ifadələri isə bu gün belə dillər əzbəri olaraq aforizm səviyyəsinə qalxmışdır.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində işlənmiş frazeoloji vahidlər dissertasiyada qrammatik baxımdan, əsasən, iki qrup üzrə təhlil edilir:

1. İsmi (substantiv) frazeoloji vahidlər. 2. Feili (predikativ) frazeoloji vahidlər.

İsmi frazeoloji vahidlər mənşə etibarı ilə Azərbaycan dili sözləri və ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin hesabına düzəlir: qrammatik baxımdan onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar¹:

a) iki ismin birləşməsindən yaranmış frazeoloji vahidlər: *ürəyi qan, zülm yuvası*; b) sifət kökləri ilə ismin birləşməsindən yaranan ismi frazeoloji vahidlər: *şirin dil, qara xəbər* və s.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi *feili frazeoloji vahidlərlə* zəngindir¹. Şübhəsiz, bu, feillərin məna genişliyi və semantik zənginliyi ilə əlaqədardır.

---

¹ Худиев Н. Язык прозы Абдулла Шайка (лексика и фразеология). Кан. фил. Наук. Автореферат. Баку, 1978, с. 16.

Uşaq ədəbiyyatında işlənən feili frazeoloji vahidlər dissertasiyada iki qrup üzrə tədqiq edilir:

1. İnsan orqanizmini bildirən sözlərin feilin idarəsi ilə işlənməsindən yaranan somatik feili frazeoloji vahidlər: *əl tutmaq* (kömək etmək), *ürək vermək* (cəsarətləndirmək) və s. 2. Müəyyən feillərin çoxmənalılığı əsasında yaranmış frazeoloji vahidlər: *xəcalət çəkmək* (utanmaq) və s.

Dövrün uşaq ədəbiyyatında işlənən atalar sözlərindəki daxili qafiyə, ahəngdarlıq, melodiya bu əsərlərin dilinin təmizliyi, şirinliyi ilə birləşərək ümumi ritm, intonasiya yaradır, onun emosional təsirini artırır²: *Dağ-dağa qovuşmaz, insan-insana qovuşar* (ASƏ 435); *Özün etdin özünə, küllü səpdim gözünə* (ASƏ 431); *Su batırmaz, od yandırmaz* (SSA 56).

Uşaq təfəkkürünün, şüurunun inkişafında tapmacalar da xüsusi rol oynayır. Tapmacaların suallı mahiyyəti, mövzu baxımından uşaq ruhuna yaxın olması, kollektiv ünsiyyət məhsulu olması və həm də oyun xarakteri daşması onu uşaqlar üçün daha maraqlı edir³.

Dissertasiyanın II fəslı “**XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının qrammatik tədqiqi**” adlanır. Bu fəsildə uşaq ədəbiyyatının qrammatik quruluşu iki istiqamətdə – morfoloji və sintaktik bölmələr üzrə tədqiq edilir. II fəslin birinci yarımbölməsi “Uşaq ədəbiyyatının morfoloji özəllikləri və onların linqvistik təhlili”nə həsr edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilinin morfolojiyası ilk növbədə ədəbi dilin normaları üzərində qurulmuşdur, lakin elə morfoloji xüsusiyyətlər müşahidə olunur ki, bunlar ədəbi dilin normaları sistemində ümumi morfoloji qanunauyğunluq səviyyəsinə qalxmır, yalnız xüsusi hallar şəklində məhdudlaşır⁴. Məsələn, -lar² kəmiyyət şəkilçisinin feilin hekayə formasından əvvəl keçməsi. Hər gün günortalar sürünü oraya – suya *tökərlərdi* (AŞG 16); -mı⁴ sual ədatının həm xəbərlik, həm də şəxs şəkilçilərindən əvvəl işlənməsi; Sən balıq tək *bilirmisən* üzmək? Ya maral tək *qaçarmısan*, de görək (AKUƏA 45). Tədqiqatçılar göstərir ki, birinci şəxsin cəmində -z şəkilçisinin işlənməsi halları təxminən

¹ H.Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı. 1978, s. 148.

² Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1988, s. 8.

³ Məmmədov M., Babayev İ., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1992, s. 57.

⁴ Hacıyev T. Ədəbi dilin morfoloji sistemində istisnalar haqqında. Dil və ədəbiyyat. ADU. Elmi əsərlər. Bakı. 1968. № 5, s. 80.

XVIII əsrə qədər -k, -q şəkilçilərindən daha işlək olmuşdur¹. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində I şəxsin cəmində feillərin “-k”, “-q” əvəzinə -z ünsürü ilə işlənməsi çox hallarda müəlliflərin təhsilləri ilə əlaqədar olub, türk-osmanlı türkcəsinə təqlid xarakterində olmuş və fərdi səciyyə daşımışdır: Yox, yox, oğlum, inan ki, xar *oluruz*. Ərzəli əhli-rüzigar *oluruz* (MƏS 101). İsmnin təsirlik halında -nı və -yı formalarının paralel olaraq işlənməsi: Cütçü *tarlayı* kotan ilə şumlayır... (AŞUG 45). Feilin indiki zamanının *-ır⁴* şəkilçisi ilə yanaşı, bəzən *-yor* şəkilçisi ilə ifadə edilməsi (*Ah ben son baharı tək seviyorum*) (AŞG 47) yenə də osmanlı ləhcəsinin təsiri olaraq ədəbi dildə norma səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Eləcə də, xalq danışığı dilinin qüvvətli təsiri ilə istifadə edilən əmr şəklinin II şəxsin təkini bildirən *-ginən* şəkilçisinin *-gilən* variantının: Səhər tezdən dur, məktəbə *getgilən*, Dərs oxuyub yazmağa səy *etgilən* (AŞƏ 15), *-ibən*, *-ubən*, *-übən* feili bağlama şəkilçisinin: *Gedibən* padşaha verdi salam. *Çaşuban* qorxudan itirdi özün (AKUƏA 24), habelə *bən//mən* əvəzliyinin paralel işlənməsi, qədim yazılı abidələrin və klassiklərin dilində geniş şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, bu gün ədəbi dil üçün norma hesab edilmir.

Dissertasiyada -idi, -imiş morfoloji elementlərinin feilin arzu formasının şəkilçisi olan -a, -ə morfemləri ilə birləşməsindən yaranan -aydı, -əydi mürəkkəb şəkilçinin işlənməsinə xüsusi diqqət yönəldilir və bu faktın həm şeirdə, həm də nəsr əsərlərində fəal olması (O gülün birin *üzəydim*, Tellərinə *düzəydim* (FKBH 31)), eləcə də *ilə* qoşmasının sözün kökünə qoşularkən *-nan*, *-nən* variantlarında işlənməsi (*Saznan* gəlsin, *qavalnan?* (AŞƏ 338)) xüsusi vurğulanır və bunların canlı xalq dili elementləri kimi, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili üçün səciyyəvi olması müəyyən edilir.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili ümumxalq Azərbaycan dilinin ümumi normaları səviyyəsində olmuşdur. Bununla belə dövrün uşaq ədəbiyyatının dilinin morfoloji sistemində istisnalar olmuş, lakin bunlar ədəbi dildə keçici xarakter daşımış, ədəbi dilin inkişafına böyük təsir göstərməmişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin “Uşaq ədəbiyyatının sintaktik özəllikləri və onların linqvistik təhlili” adlanan ikinci yarım bölməsində söz birləşmələri, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, mürəkkəb cümlə və onun tabeli və tabesiz növləri araşdırılır.

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. II nəşr. Bakı, ADU, 1990, s. 148.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində mətnin sintaktik tərtibi zamanı qısa, aydın cümlələrə geniş yer verilmiş, sözlərin sırası, bədilik prinsiplərini gözləmək şərtilə, sabit qrammatik tələblər üzrə qurulmuşdur. Dövrün uşaq ədəbiyyatını təmsil edən A.Şaiqin, S.S.Axundovun, xüsusilə, nəsr əsərlərində sabit sintaktik qanunlar gözlənilmiş, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə xalq dili sintaksisinə maksimum yaxın olmuş, əsasən, çağdaş xalq dili sintaksisinə uyğun qurulmuşdur.

Söz birləşmələri: Uşaq ədəbiyyatının dilində birinci növ ismi söz birləşmələri yanaşma əlaqəsi əsasında yaranaraq, qrammatik baxımdan əsasən isimdən (*Kərim baba*), sifətlə isimdən (*mehriban qız*), sayla isimdən (*iki göz*), əvəzliliklə isimdən (*bu heyvan*) ibarət olmuş, lakin bəzi istisnalar da müşahidə edilir: *az-çox talalar, bir az mürəbbələr*. Məlumdur ki, çağdaş Azərbaycan dilində (həm xalq dilində, həm də ədəbi dildə) birinci tərəfi miqdar bildirən bu tip söz birləşmələrində ikinci tərəf cəmlilik əlaməti qəbul etmir. İkinci növ ismi söz birləşmələrində qrammatik cəhətdən hər iki tərəf, əsasən isimlərdən ibarət olur; yasəmən ağacı, uşaq tayfası; bəzən birinci tərəf coğrafi adlardan – onomastik vahidlərdən, toponimlərdən, etnonimlərdən ibarət olur: *Borçalı torpağı, Ayırım qızı* və s. Üçüncü növ ismi söz birləşmələrinin düzəlməsində birinci tərəfin *-lar, -lər* şəkilçisi ilə işlənən variantları üstünlük təşkil edir: *bulaqların şırıltısı, quzuların mələşməsi*. Bəzi hallarda birinci tərəfi şəkilçisiz işlənən birləşmələr özünü göstərir: *oba cocuqları, pələng dərisi* və s. Bəzən isə birinci şəxsin cəm halında mənsubiyyət şəkilçisi iştirak edərsə, o zaman həmin tərəf yiyəlik halın şəkilçisini qəbul etmir: *başımız üstündə, ayağımız altında* və s. Hər iki vəziyyətdə bu tip birləşmələr üçün dissertasiyada ilkin istinad nöqtəsi xalq dili lakonikliyi və sərbəstliyi ilə əlaqədar olan tarixi ənənə varislik hesab edilir.

Cümlə. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili, sadə, aydın, səmimi, poetik, emosional, sığallı və cilalı dildir. Burada uşaqların sadə təfəkkürünə müvafiq olaraq sadə cümlələrdən daha çox istifadə olunur, çünki uşaq üçün yazılmış əsərlərin dilində fikrin müfəssəl ifadəsi üçün sadə cümlənin rolu böyükdür. Vurğulanır ki, sadə cümlələr uşaqlarda intellektual nitqin yaranmasına və təşəkkül tapmasına kömək edir. Bu məqsədlə uşaq ədəbiyyatının dilində uşaq təbiətilə əlaqədar olaraq sadə cümlənin intonasiyaya görə növləri, xüsusən *nəqli* və *sual* cümlələri daha fəaldır. Uşaq əsərlərində hadisələrin təsviri zamanı, xüsusən

təhkiyə və nağılıqla bağlı nəqli cümlədən geniş istifadə edilmişdir. İsmi xəbərlərə nisbətən feili xəbərlərlə ifadə olunan nəqli cümlələr daha genişdir. Bütün bunlar dissertasiyada uşaq təfəkkürünün dinamikası və çevikliyi ilə izah olunur.

Sual cümləsi uşaq ədəbiyyatının dilində üç yolla düzəlir: 1. *İntonasiya*; 2. *Sual ədatları*; 3. *Sual əvəzliləri*. *Sual cümlələrinin* *sual əvəzliləri* ilə düzələn növü daha genişdir: *Baba, sərçəni necə öyrədirlər?* (SSA 36). Bunun əsas səbəbi dissertasiyada *sual cümlələrinin* uşaq nitqində əsaslı yer tutması, uşaq təfəkkürünün və uşaq marağının daima suallar yaratmağa meyilli olması ilə izah edilir.

Mürəkkəb cümlə. Uşaq ədəbiyyatının sintaktik quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri olan sadəlik, aydınlıq və rəvanlıq mürəkkəb cümlələrdə də öz əksini tapır. Tədqiqat nəticəsində XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində mürəkkəb cümlənin hər iki növünün – tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin mövcud olması və mürəkkəb cümlənin tabesiz növünün, xüsusən bağlayıcı tipinin üstünlük təşkil etməsi vurğulanır. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələrin əksəriyyəti mübtəda və xəbərdən ibarət olub, intonasiya vasitəsilə bağlanır ki, pedaqoji qənaətə görə, belə cümlələri kiçik yaşlı oxucu həm yaxşı dərk edir, həm də yaxşı yadda saxlaya bilər: *Coşsun çay, bulaq, Şənlənsin ocaq. Bol olsun məhsul, Yumşalsın torpaq* (AŞƏ 53).

Bəzi hallarda uşaq yazıçısı kiçik oxucunun yaş səciyyəsinə nəzərə alaraq nəsr əsərlərində mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələri nisbətən genişləndirərək, buraya ikinci dərəcəli üzvləri də daxil edir. Belə cümlələr, əsasən, zaman və ardıcılıq məna əlaqələri əsasında qurulur: *İndi sən ağaca çıx, almaları dər, mən də səbətə yığım* (SSA 71); Dövrün uşaq üçün əsərlərində səbəb-nəticə, iştirak, bölgü və inkarlıq, ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də öz əksini tapır. *Qar əridi, yox oldu, Çaylarda su çox oldu* (AŞƏ 202). Belə cümlələr kiçik oxucunun maraq dairəsini genişləndirməklə yanaşı, həm də onu hadisələrin səbəbini, inkişafını öyrənməyə, sərbəst mühakimə yürütməyə alışdırır.

XX əsrin əvvəllərində uşaq əsərlərinin dilində *tabeli* mürəkkəb cümlələrin şərt, səbəb, tamamlıq və zaman budaq cümləli növlərinə üstünlük verilir.

Dissertasiyanın III fəslində “**XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı dilinin poetik özəllikləri**” araşdırılır. Bu fəslin “Uşaq ədəbiyyatı dilinin poetik özəllikləri və onların linqvistik

təhlili” adlanan birinci yarımbölməsində uşaq ədəbiyyatının poetik dilinin zənginləşməsində folklorun böyük rol oynaması, bununla əlaqəli bu əsərlərdə mövzu və süjetlərlə bağlı olaraq təntənəli finalların, ənənəvi formulların, ümumən folklor elementlərinin geniş istifadə edilməsi linqvistik təhlillər vasitəsilə göz önünə gətirilir.

Azərbaycan dilçiliyində folklor, ənənəvi formullar haqqında prof. K.Vəliyevin¹, prof. S.Mehdiyevanın², prof. S.Abdullayevanın³ və f.e.d. O.Əliyevin⁴ tədqiqatlarında geniş danışılmışdır. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində də mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülən nağıl-hekayələrdə formulları əsasən iki prinsip üzrə təsnif etmək olar:

I. Sintaqmatik prinsiplər; II. Semantik prinsiplər.

Sintaqmatik prinsiplər də öz növbəsində mətn boyunca mövqedən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Başlanğıc formullar; 2. Keçid (medial) formullar; 3. Sonluq formullar⁵.

Bədii mənbələrdə işlənən formullar əsərin bədii formasını zənginləşdirmək, oxucuları maraqlandıрмаq, fantaziya və xəyal aləminə keçid yaratmaq məqsədilə işlədilir.

Başlanğıc formullar. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında başlanğıc formullarından uşaq nağıllarında, xüsusən, geniş istifadə edilmişdir. Əsərin giriş hissəsində işlənən başlanğıc formullar xarakterinə görə hərəkətin zamanını və hadisələrin məkanını təyin edir və əsasən *Biri vardı, biri yoxdu* şablonu ilə başlayır.

Keçid formullar. Nağıllarda, epik mətnə süjetin şaxələnməsi, obrazların çoxalması ilə əlaqədar işlənir. Söz-sözə, əhvalat-əhvalata calanır və əsasən: *Az getdilər, uz getdilər Dərə-tərə düz getdilər (AŞƏ 153); Keçdi il. Keçdi ay, addadı zaman (ASƏ 147)* kimi şablonlarla ifadə edilir.

Sonluq formullar. Sonluq funksiyasını daşıyan mətnlərdə təsvir olunan hadisələrə, xeyir və şər qüvvələrə qarşı münasibət bildirilir, sevimli qəhrəmanın xoşbəxt həyatı, onun arzularının həyata keçməsi

---

¹ Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı. 1984. s. 160.

² Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, “Elm”, 2003, s. 95.

³ Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1998, s. 78.

⁴ Əliyev O. Nağıl kompozisiyasında ənənəvi formulların funksiyası. EA Xəbərlər, 1992, № 3-4, s. 16.

⁵ Vəliyev K. Formul nəzəriyyəsi. “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2004, s. 155.

qeyd edilməklə yanaşı, dinləyicilərə də xoşbəxt həyat arzulanır: *Padşahın oğlu yeddi gün, yeddi gecə toy elədi. Yedilər, içdilər, yerə keçdilər siz də yeyin, için muradınıza yetişin* (FKBH 68). Bütün bunlar kiçik oxucularda həyatın nikbin sonluğuna inam yaradır.

Semantik prinsipə əsaslanan formullar. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında folklor əsərləri üçün səciyyəvi olan semantik prinsipə əsaslanan aşağıdakı formullar işlənir. Ritual formullar: toy, görüş, ayrılıq, habelə qonaq getmə, qonaq qəbul etmə; Xeyir-dua, alqış, qarğış və s. ekspressiv-emosional hissləri əks edən formullar; Təbiət hadisələrini, ilin fəsillərini, ümumən canlı və cansız təbiəti tərənnüm edən formullar.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində işlədilmiş poetik fikir qəlibləri bilavasitə uşaqların tərbiyəsinə və dünyagörüşlərinin genişlənməsinə ünvanlanmış, ümumən uşaqların fiziki, psixoloji baxımdan mülayim, sərbəst inkişaf etməsinə müsbət təsirini göstərməsinə xidmət etmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci yarımbölməsində “Uşaq ədəbiyyatının dilində vokativlər və təqlidi sözlər”dən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, vokativlər və təqlidi sözlər uşaq nitqində xüsusi mövqeyə malikdir və uşaq ədəbiyyatında obrazlılığı, emosionallığı və bədiliyi yüksəldən bir vasitə olaraq uşaq şeirlərində və uşaq nəsrində geniş ifadəsini tapmışdır.

Vokativlər birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən sözlərdə (*oğlum, qızım, əzizim, toyuğum, cücəm, gülüm, bülbülüm*), əzizləmə anlayışı bildirən -can – morfeminin qoşulması ilə formalaşan ata-anaya, yaxın qohumlara və bəzən də böyüklərə müraciətlərdə (*anacan, babacan, nənəcan*), -cıq⁴ şəkilçisi ilə düzələn əzizləmə, mehribanlıq kimi xüsusi münasibətlər bildirən sözlərdə (*sevdiciyim, bənövşəciyim*) özünü göstərir.

Uşaq yazıçıları belə vokativ sözlərdən uşaq psixikasını hər cür gərginlikdən uzaqlaşdırmaq, onları səmimiyyətə, mehriban və isti münasibətə alışdırmaq məqsədilə istifadə etmişlər.

Uşaq ədəbiyyatında özündə obrazlılıq, əyanilik ifadə edən təqlidi sözlərdən kiçik yaşlı uşaqların hadisə və hərəkətləri yamsılama yolu ilə dərk etmələri üçün istifadə edilir. Belə hallarda təqlidi sözlər çox zaman substantivləşir, müəllif hər hansı bir canlıyı öz adı ilə yox, onun hərəkəti zamanı çıxardığı səsi təqlid edən sözlə ifadə edir: *Ay Tıq-tıq, Şıq-şıq xanım, hara gedirsən belə?* (AŞƏ 99). Deyəndə tülkü bəy “*qa*”, Ağzından çıxdı qarğa, (AŞƏ 123). Dövrün uşaq yazıçıları təqlidi

sözlərdən o qədər məharətlə istifadə etmişlər ki, kiçik oxucunun qulağında şən səslər eşidilir, gözünün qarşısında gözəl bir mənzərə canlanır: *Qarğalar qırha-qır* edir *qır-qır*, Qırğılar *qıyha-qıy* uçur *pır-pır*, *Qaqqa-qaq*, *qaqqa-qaq* – deyib çağırır (AKUƏA 30) və s.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının emosional gücünü əks etdirməkdə, obrazlılıq və əyanilik yaratmaqda təqlidi sözlər mühüm vasitə olmuşdur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat boyu əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixən uzun bir inkişaf yolu keçsə də, bədii ədəbiyyatın mükəmməl bir qolu kimi məhz XX əsrin əvvəllərində yarandı və formalaşdı.

2. XX əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatının dili dövrün ən qabaqcıl demokratik ziyalı-müəllimləri, yazıçıları Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Süleyman Sani Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firudin bəy Köçərli, Sultanməcid Qənizadə və s. kimi maarifçi yazıçıların bu gün də öz bədii-estetik dəyərini itirməyən, uşaq ədəbiyyatının bütün səciyyəsinə əyaniləşdirən xəzinə üzərində inkişaf etmişdir.

3. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili milli və xalqı zəmin üzərində təşəkkül taparaq, uşaq təfəkkürünə, uşaq psixologiyasına maksimum yaxınlaşdırılmış aydın, sadə, səlis, uşaqlara məhrəm, anlaşılıq Azərbaycan türk dili nümunəsidir.

4. XX əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatının dili həm də leksik quruluşu, lüğət tərkibi etibarilə uşaqların hər gün eşidib-dinlədikləri, böyüklərindən-valideynlərindən nənə və babalarından eşitdikləri doğma, milli məişət sözləri və ifadələrindən qida alan canlı xalq dili nümunəsidir.

5. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının lüğət tərkibinin böyük çoxluğunu Azərbaycan türk dilinin söz və ifadələri təşkil edir.

6. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının yaranmasında ərəb, fars dili alınmalarının fəaliyyəti daralır. Bu dövrdə Osmanlı və bəzən də rus-Avropa alınmaları özünü göstərsə də, ədəbi dilin əsas inkişaf xətinə çevrilə bilmir.

7. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili xalq danışığı dilindən seçilən leksik-semantik söz qrupları ilə, xüsusən sinonimlərlə zəngin bir dildir.

8. XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili Azərbaycan folklor janrlarının qapalı dil vahidləri – milli frazeoloji vahidlər, atalar

sözü və zərbi-məsəllər, habelə uşaq nitqinə xüsusi şirinlik və səmimiyyət gətirən təqlidi sözlər, vokativlərlə zəngin bir dildir.

9. XX əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatının qrammatik quruluşu dövrün xalq dilinin qrammatik quruluşu ilə tam eyniyyət təşkil edən milli ədəbi dil nümunəsidir.

10. XX əsrin əvvəllərində yaranmış uşaq ədəbiyyatının sintaktik mənzərəsi sadə danışiq dilinin sintaksisi ilə tam səsleşən xəlqi ədəbi dil nümunəsi sintaksisidir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur.

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ilkin qaynaqları (lingvistik tədqiqat). Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı. BDU, 2000. 3(28). səh. 97-99.
2. XX əsrin əvvəllərində tərcümə uşaq ədəbiyyatının dili. Filologiya məsələləri. B. 2002, № 5, səh. 106-110.
3. XX əsrin əvvəllərində tərcümə uşaq ədəbiyyatının dili. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər (professor A.A.Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları) Bakı, 2002, səh. 119-121.
4. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında onomastik vahidlər. "Onomastika", elmi-onomastik jurnal. Bakı, 2005, № 1, s. 28-31.
5. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində onomastik vahidlər. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər. Bakı. 2006, № 1, s. 181-189.
6. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində leksik-semantik söz qrupları. AMEA "Xəbərler", Humanitar Elmlər seriyası. Bakı. Elm. 2006, № 2-4, s. 249-261.
7. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində frazeoloji vahidlər. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər. Bakı. 2007, № 2, səh. 335-349.
8. F.Köçərli və XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dili. AMEA "Xəbərler". Humanitar elmlər seriyası (xüsusi buraxılış). Bakı, Elm, 2013, № 1, səh. 128-135.
9. Синтаксические особенности азербайджанской детской литературы в начале XX века и их лингвистический анализ // Ученые записки Таврического Национального Университета им.

Вернадского. Серия Филология и Социальные коммуникации. Том. 26 (65) № 2, Simferopol, 2013 (Украина), səh. 313-320.

10.Пословицы и загадки в языке азербайджанской детской литературы в начале XX века // Материалы международной конференции на тему «Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве». Нальчик, 2013 (РФ). səh. 72-76.

11.XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı dilinin poetik xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, səh. 149-158.

12.XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dilində söz yaradıcılığı. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2014, № 1, səh. 70-75.

13.XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində alınma sözlər. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. 2015, № 2, səh. 50-54.

**ЯЗЫК И СТИЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ НАЧАЛА XX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена всестороннему лингвистическому исследованию азербайджанской детской литературы начала XX века, сформировавшейся на основе художественного стиля азербайджанского литературного языка. Диссертация состоит из общей характеристики работы, введения, трех глав, заключения и списка литературных источников и научной литературы. Во введении диссертации обосновываются актуальность темы, научная новизна, её теоретическая и практическая значимость, даются сведения о целях, задачах и методах исследования. В первой главе под названием «Лексико-семантическое исследование языка азербайджанской детской литературы начала XX века», дается лексико-семантический анализ словообразования и лексико-тематических групп слов в языке детской литературы, проведена лексико-семантическая дифференциация слов (синонимы, антонимы, омонимы), а также осуществлено лексико-семантическое исследование фразеологических единиц. Во второй главе под названием «Грамматическое исследование языка азербайджанской детской литературы начала XX века», проводится лингвистический анализ морфологических и синтаксических особенностей детской литературы.

Третья глава, исследуемого периода, озаглавленная «Поэтические особенности языка азербайджанской детской литературы начала XX века», посвящена лингво-поэтическому анализу детских сказок и рассказов, получивших большое развитие в начале XX века.

В заключении даются обобщения результатов и положений, полученных в процессе исследования.

**THE LANGUAGE AND STYLE OF THE AZERBAIJANI
CHILDISH LITERATURE OF THE BEGINNING OF THE XX C.**

SUMMARY

The dissertation work is dedicated to the thorough linguistic investigation of the Azerbaijani childish literature which appeared and got its further formation and development on the basis of the artistic style of the Azerbaijani language.

The dissertation consists of the general characteristics of the work, an introduction, three chapters, a conclusion, a list of the used literary sources and scientific literature.

The first chapter is entitled “The lexical-semantic investigation of the language of the Azerbaijani childish literature of the beginning of the XX c”. In this chapter a lexical-semantic analysis of word-formation and lexical-thematic groups in the Azerbaijani childish literature is given and also a lexical-semantic differentiation of worlds (synonyms, antonyms, homonyms) is carried out and a lexical-semantic investigation of phraseological units is realized.

The second chapter is entitled “Grammatical investigation of the language of the Azerbaijani childish literature of the beginning of the XX c”. This chapter is dedicated to the linguistic analysis of morphological and syntactical peculiarities of the childish literature and at the same time linguistic facts historically peculiar to the Azerbaijani classical literature and also possessing a transient character are attached to the investigation.

The third chapter is entitled “Poetical peculiarities of the Azerbaijani childish literature of the beginning of the XX c. In this chapter a lingvo-poetical analysis of childish tales and stories which greatly developed in the beginning of the XX c. is carried out. The conclusion includes the generalization of results and items which were achieved in the process of investigation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЗУМРУД КЯЗЫМ кызы ГЕЙДАРОВА

**ЯЗЫК И СТИЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ НАЧАЛА XX ВЕКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016